

Россия Федерациязының чырыдыышкын яамызы
Тыва Республиканың өөредилге яамызы
Муниципалдыг ниити өөредилге чери Хадың ортумак школазы
668513, Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Хадың сумузу,
Маады Парыңмаа, кудумчuzu 8

ШМК-нын хуралынга көргөн.
Протокол № 1
бадылаан
” 28 ” августа 2024ч.

Директорнун өөредилге
талазы-биле оралакчызы

чөпчээрээн.
 /Байкара В.Г./
” 28 ” августа 2024ч.

Школа директорунун
59 дугаар дужаалы-биле

 /Монгуш Л.Ч./
Хадыңская
” 28 ” августа 2024ч

Тыва дыл эртеминге
АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

Класс: 7 шагы 68 (неделяда 2)

Хуусаазы: 1 чыл (1 өөредилге чылы)

Өөредилге номунун автору, ады, үндүрген чылы: М.В. Бавуу-Сюрюн,
К.Б.Доржу. Тыва дыл 7 класс. НШХИ. Кызыл, 2015ч

Программаның ады: Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа
сайзырадылгазынга чижек ажылчын программалар. Кызыл 2017

Башкызы: Монгуш Любовь Михайловна

Хадын 2024ч

Тайылбыр бижик

5 -11 класстарга тыва дыл программазын Тыва Республиканың ниити өөрөдигезиниң кол (долу эвес) школага тыва дыл талазы –биле күрүне стандарттарына дүүштүр тургускан.

Тыва дыл – тыва нацияның дылы болур. Ында тыва улустуң төрөөн дылын сайзырадып келген байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының чедишкиннери мөөңнеттинген. Ол дээрге тыва культураның – улустуң аас чогаалының, өске-даа янзыларының, театр уран чүүлүнүң болгаш уран чүүлдүң өске-даа янзыларының, парлалганың, эртемниң, ажыл-херекти чорударының, өөрөдигениң болгаш кижизидилгениң дылы апарган. Амгы үеде тыва дыл улустуң амыдыралының, ажыл-чорудулгазының бүгү-ле талалрында калбаа-биле ажыглаттынып турар. Тыва школаларга азы класстарга, өске-даа өөрөдиге черлеринге төрөөн дылды өөрөдири уругларның угаан-медерелин сайзырадырынга, оларны эки мөзү-шынарга кижизидеринге хөй-хөй таарымчалыг аргаларлыг. Төрөөн дылын шиңгээдип алыры - өөреникчилерге өске эртемнерни чедишкинниг билип албышаан, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерни калбартып, улуг салгалдың байлак дуржулгазын ажыглап билиринге чаңчыктырар.

5-9 класстарга тыва дыл эртемниң утказы

Школага тыва дыл эртемин(курузун) өөрөдириниң программазында лексика, фонетика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфология, синтаксис) дугайында билиглерни, шын бижириниң болгаш бижик демдектерин салырының чаңчылдарын, аас болгаш бижимел чугааның чаңчылдарын, стилистика элементилерин, дыл дугайында чамдык билиглерни киирген.

Төрөөн дылдың школа курузунда теория-талазы-биле билиглерни ниити дыл эртемниң база амгы үеде тыва дыл эртемниң чедишкиннерин барымдаалап тайылбырлаан.

Тыва дыл эртемниң тургузуу (7 класс)

Программаны колдуунда шуушкак принцип езугаар тургускан. Чамдык берге болгаш улуг темаларны, чижээ, лексика, сөс чогаадылгазын чаңгыс эвес, аңгы-аңгы класстарга чадаланчак кылдыр өөрөдири көрдүнген.

7-ги класска баштай «Литературлуг тыва дыл болгаш ооң диалектилериниң дугайында билиг» деп эгени өөрөнгөш, 6-гы класска өөрөнгөн чүүлдери катптаар. Ооң соонда «Эдеринчилер болгаш дузалал аттар», «Эвилелдер», «Артынчылар» деп дузалал чугаа кезектерин болгаш «Аян сөстөрүн, өттүнүг сөстөрүни» өөрөнир кылдыр киирген. Оон ыңай «Синтаксис болгаш пунктуация» деп улуг бөлүктүң «Сөс каттыжыышкыны болгаш домак», «Бөдүүн домак» деп эгелерин өөрөнир.

Школага тыва дылды өөрөдириниң сорулгалары болгаш кылыр ажылдары:

Школага тыва дылды башкылаарының сорулгалары мындыг:

- өөреникчилерге лексика, фонетика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфологи болгаш синтаксис), стилистика аймаандан тодаргай

билиглерни бээр, алган билиглерни практика кырынга ажыглап билириниң мергежилдерин болгаш чаңчылдарын хевирлээр;

- шын бижиириниң болгаш бижик демдектерин салырынын быжыг чаңчылдарын бээр;

- теория талазы-биле алган билиглеринге даянып, программа негелдезинге дүүштүр боттарынының аас болгаш бижимел-биле харылзаалыг

илеридиниң мергежилдери-биле чепсеглээр;

- өөреникчилерни литературлуг дылдың нормаларынга чаңчыктырар, оларның сөскурлавырын байыдар болгаш чугаазының культуразын

бедидер;

- өөреникчилерниң ниитилел амыдыралынга дылдың уjur-дузазының, хөгжүлдезиниң дугайында база тыва дылдың өске дылдарның

аразында туружунуң дугайында бөдүүн билиглери-биле таныштырар;

- оларның логиктиг боданыышкын болгаш чугаазын сайзырадыр;

- төрөөн дылынга камныг болгаш хандыкшылдыг болурунга кижизидер, дылдың байлаан шиңгээдип алырынга өөреникчилерниң

сонуургалын күштелдирер;

- өөреникчилерни патриотзмниң болгаш интернационализмниң езузунга кижизидер, оларның материалисчи үзел-бодалдарын хевирлээр;

- ном болгаш билиглерниң өске-даа үндезиннери-биле ажылдаарынга өөреникчилерни чаңчыктырар;

- өөреникчилерни боттары боданып өөрениринге чаңчыктырар;

- шын, медреселдиг, аянныг номчуурунуң мергежилдерин сайзырадыр;

- төрөөн дыл кичээлдерин өөреникчилерниң мөзү-шынар, күш-ажыл болгаш эстетика талазы-биле кижизидилгезин боттандыраарынга бүрүн-

биле ажыглаар;

- өөреникчилерни харысалгалыг болурунга, өөредилгениң болгаш күш-ажылдың сагыл-чурумун сагыырынга кижизидер.

7 –ги класстың өөреникчилериниң тыва дылга шиңгээдип алыр кол-кол билиглери:

Сөс каттыжыышкыннарының, ийи чугула кежигүннүг болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг бөдүүн домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Домактың чаңгыс аймак кежигүннери, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар, адалга-биле нарынчылтынган ийи чугула кежигүннерлиг болгаш чаңгыс чугула кежигүннерлиг бөдүүн домактар тургузар.

Чугааның утказынга болгаш стилинге дүүштүр синтаксистиг синонимнерни ажыглаар.

Пунктуациядан. 7 класска өөрөнгөн бижик демдектерин билир, бижик демдектерин салганын бадыткап шыдаар; адалгалар, кирилде сөстөр, кирилде домактар, аян сөстөрлиг домактарга бижик демдектерин салыр. Херек черлерге кол сөс биле сөглекчинин аразынга тире салыр.

Орфографиядан. 5-7 класстарга өөрөнгөн орфограммаларлыг сөстөрни шын бижиир болгаш тайылбырлап билир.

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери

Өөрөдилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити өөрөдилгениң сорулгаларын күүседиринге чугу-ла херектиг өөрөдилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери санитар эпидемиологтуг дүрүмнөр болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.1.178-02).

7-ги класска тыва дыл эртеминиң кол өөрөнир чүүлдери

Программаның ады: Ажылчын программаны А.К.Ойдан-оол, Ш.Ч.Сат, Н.Д.Сувандии оларның 2008 чылда парлатканы “Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы” деп ниити өөрөдилге черлериниң 5-11 класстарынга күрүне стандарты база өөрөдилге программазынга даянып бижээн.

Өөрөдилге номунуң автору ады, үндүргөн чылы: Д.А.Монгуш, К.Б.Доржу. Тыва дыл. 6-7 класс. ТывНУЧ. Кызыл, 2007.

Дылдыё кезектери	Тема	Шаг ы		План аайы - биле	Херек кырынд а
6-гы класска ооренгенин	Тыва дыл – күрүне дылы	1	§1	04.09	
катаптаары	Тыва дыл – тыва дылдың өнчүзү	2	Тыва дыл падежтерге оскертир	05.09	
	Тыва дыл болгаш чоннун культуразы	3	Чогаадыгга белеткенир	06.09	
	Литературлуг дылдың стильдери	4	Лексиктиг сайгарылга	11.09	
	Ч.С. Чогаадыг	5	Мергежилге 13 арын 165	12.09	
	Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы. Морфология 6 класска өөрөнгөн чүлддеринге катаптаашкын	6	Мергежилге 18 арын 167	13.09	
	Хыналда диктант	7	3 наречиелиг домак болгаш синтак.сайгарылга зы	18.09	
МММ	Кылыг сөзүнүң утказы, грамматиктиг демдектери, систаксистиг хүлээлгези	8	§3	19.09	
	Кылыг сөстөриниң уткалыг бөлүктери	9	Чогаадыгга белеткенир	20.09	
	Кылыг сөзүнүң дөзү	10	Чедир бижиир	25.09	
	Кылыг сөзүнүң чогаадылгазы. Морфологтуг арга	11	Созуглел тургузар	26.09	
	Синтаксистиг арга	12	Созуглел тургузар	27.09	
	Дузалал кылыг сөстөриниң дугайында билиг.	13	Созуглел тургузар	02.10	
Синтаксис	Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстери	14	Созуглел тургузар	03.10	
	КЫЛЫГ СОЗУНУН БОЛУР БОЛГАШ БОЛБАС ХЕВИРЛЕРИ	15	Созуглел тургузар	04.10	
	Кылыг сөзүнүң залогтары	16	Мергежилге 32 арын 175	09.10	
	Болдурруушкун залогу. Болчуушкун залогу	17	Делгеренгей домактар ушта бижиир	10.10	
	Эгидиишкин залогу. Качыгдаашкын залогу	18	Мергежилге 54 арын 187	11.10	
	Кылыг сөзүнүң видтери. Тодаргай эвес вид. Доозулган вид	19	§10	17.10	

	Дагыннаан вид. Болбастаар вид	20 21	§11	18.10	
	Ритмиктиг вид. Дурген вид	22	Мергежилге 54 арын 186	23.10	
	Хыналда диктант	23	Мергежилге 59 арын 188	24.10	
	Частырыглар – биле ажыл	24	3 домак бижиир	25.10	
	Причастие – кылыг сөзүнүң тускай хевири	25	Мергежилге 66 арын 190	06.11	
	Эрткен үениң прчастиези	26	§12-13	07.11	
	Келир үениң причастиези	27 28	Мергежилге 76 арын 195, §14	08.11	
	Болгалак үениң причастиези. Болгу дег үениң прчастиези	29 30	Синтаксистиг сайгарылга, Мергежилге 82 арын 198	13.11	
	Хыналда тест	31	Мергежилге 86 арын 199	14.11	
	Хыналда чогаадыг	32	Арын 203 айтырыгларга харыылаар	15.11	
	Деепричастие- кылыг сөзүнүң өскерилбес тускай хевири	33	Катаптаар	20.11	
	Кожаланчак деепричастие	34	§15	21.11	
	Каттышкак деепричастие	35	§16	22.11	
	Эрткен деепричастие. Болбас деепричастие	36	Синтаксистиг сайгарылга	27.11	
	Үдекчи деепричастие. Кызыгаарлаар деепричастие	37	Мергежилге 103 арын 208	28.11	
	Хыналда диктант	38	Синтаксистиг сайгарылга	29.11	
	Ч/с чогаадыг	39	Мергежилге 109 арын 211	04.12	
	Кылыг сөзүнүң наклонениелери	40	Мергежилге 114 арын 213	05.12	
	Болуушкун наклонениези, ооң үелери. Болуушкун наклонениезиниң эрткен үези	41	Мергежилге 121 арын 217	06.12	
	Болуушкун наклонениезиниң амгы үези	42	Катаптаар	11.12	
	Болуушкун наклонениезиниң келир үези	43	Мергежилге 125 арын 219	12.12	
	Дужаал наклонениези	44	Дурум катаптаар	13.12	
	Даар наклонениези	45	§25-27	18.12	
	Чөпшээрел наклонениези.	46	Мергежилге 139 арын 26	19.12	
	Кызыгаарлаар наклонениези	47	Мергежилге 146	20.12	

			арын 229		
	Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы	48	Хыналда ажилга белеткенир	25.12	
	Кылыг сөзүңге катаптаашкын	49	Синтаксистиг сайгарылга	26.12	
	ЧС.	50	Дурумнерни катаптаар	27.12	
	Хыналда ажил	51	Синтаксистиг сайгарылга	15.01	
	Частырыглар –биле ажил	52	Мергежилге 165 арын 238	16.01	
	Өттүнүг сөстөр	53	§28	17.01	
	Өттүнүг сөстөрниң ажыглаы	54	Мергежилге 168 арын 240	22.01	
	Хыналда диктант	55	Мергежилге 176 арын 243	23.01	
	Наречие	56	Мергежилге 184 арын 248	24.01	
	Наречиелерниң чогаадылгазы, оларны шын бижири	57	Мергежилге 191 арын 251	29.01	
	Наречие тургузар өске аргалар	58	Синтаксистиг сайгарылга	30.01	
	Үениң наречиези	59		31.01	
	Туруштуң наречиези	60	Дурумнерни катаптаар	05.02	
	Сорулганын , чылдагааннын наречиези	61	§30-32	06.02	
	Кылдыныг аргазынын наречиези	62		07.02	
	Хемчегнин наречиези	63	Мергежилге 196 арын 253	12.02	
	Наречиенин оске чугаа кезектеринден ылгап алыры	64	Мергежилге 200 арын 255	13.02	
	Наречиенин морфологтуг аргазы	65	§33	14.02	
	Хыналда диктант	66	Катаптаар	19.02	
	Ч.С. Эдертиг	67	Мергежилге 211 арын 262	20.02	
	Эвилелдер. Чагырыштырбас эвилелдер	68	§34	21.02	
	Чагырыштырар эвилелдер	69	Синтаксистиг сайгарылга	26.02	
	Эвилелдернин морфологтуг сайгарылгазы	70	Сайгарылга	27.02	
	Эдеринчилер болгаш дуззалал аттар	71	Морфологтуг сайгарылга	28.02	
	Эдеринчиллерни оске чугаа кезектеринден ылгаары	72	Синтаксистиг сайгарылга	05.03	
	Эдеринчилернин морфологтуг	73	Морфологтуг	06.03	

	сайгарылгазы		сайгарылга		
	Артынчылар.	74	Морфологтуг сайгарылга	07.03	
	Артынчыларны болуктээри болгаш шын бижири	75	Синтаксистиг сайгарылга	12.03	
	Аян созу	76	Синтаксистиг сайгарылга	13.03	
	Аян состеринин морфологтуг сайгарылгазы	77	Синтаксистиг сайгарылга	14.03	
	Дуззалал чугаа кезектери болгаш аян состерин чугаага ажыглаары	78	Катаптаар	19.03	
	Хыналда диктант	79	Синтаксистиг сайгарылга	20.03	
	Частырыглар – биле ажил	80	Синтаксистиг сайгарылга	21.03	
	Созуглел дугайында билиг	81	Синтаксистиг сайгарылга	02.04	
7-ги класска ооренгенин катаптаары	Созуглелдин темазы болгаш кол бодалы	82	Синтаксистиг сайгарылга	03.04	
	Созуглелдернин янзылары. Тоожушкун	83	Синтаксистиг сайгарылга	04.04	
	Чурумал	84	Катаптаар	09.04	
	Угаап боданыышкын	85	Мергежилге	10.04	
	Диалогту аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары	86	Айтырыгларга харыылар арын 254	11.04	
	Хыналда чогаадыг	87	Хураангай состер бижип эккээр	16.04	
	Созуглел – биле ажыл	88	Чангыс аймак соглекчилерлиг домактар чогаадыр	17.04	
	Кылыг созу	89	Мергежилге 95 арын 204	18.04	
	Кылыг созунун залогтары	90	Синтаксистиг сайгарылга	23.04	
	Причастиелер	91	Мергежилге 105 арын 209	24.04	
	Деепричастиелер	92	Синтаксистиг сайгарылга	25.04	
	Наклонениелер	93	Синтаксистиг сайгарылга	30.04	
	Оттунуг состер	94	Синтаксистиг сайгарылга	02.05	
	Наречиелер	95	§36	07.05	
	Дуззалал чугаа кезектери	96	§ 37	14.05	
	Аян состери	97	Айтырыгларга харыылаар арын 232	15.05	
	Созуглелдер – биле ажил	98	Ат домактары	16.05	

			кирген чугаа тургузар		
	Зачет	99	Домактар чогаадып эккээр	21.05	
	Тест	100	Катаптаар	22.05	
	Туннел хыналда ажыл	101	Катаптаар	23.05	
	Туннел кичээл	102	Будун чыл дургузунда ооренгенин катаптаар	28.05	

Немелде литература:

1. Доржу К.Б. Амгы тыва литературлуг дылга мергежилгелер чыындызы. Кызыл: ТывНУЧ, 2003.
2. Доржу М.Д. Бай-Тайгинский говор в системе диалектов тувинского языка. Кызыл: ТывНУЧ, 2002.
3. Кара-оол Л.С. Тыва дылдың практикumu. Студентилерге өөрeдилге ному. Кызыл: ТывКУ, 2011.
4. Март-оол К.Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы. Кызыл, 2002.
5. Монгуш Д.А, Ойдан-оол А.К.Методиктиг сүмелер. 6-7 класстарның «Тыва дыл» ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы. Кызыл: ТывНУЧ, 1992.
6. Ойдан-оол А.К., Ооржак М.Ч., Ооржак С.-С.Т. Диктантылар чыындызы. 5-9 класстарга. Башкыларга дузаламчы.- Кызыл, 2003.
7. Ойдан-оол А.К., Тадар-оол С.К. Эдертиглер чыындызы. 5-9 класс. Башкыларга дузаламчы. –Кызыл, ТывНУЧ, 2004.
8. Ооржак Д.Х, Салчак Н.А, Чамьян К.Д., Араптан Б.И. 5-6 кл-ның «Тыва дыл» деп өөрeдилге номнарынга дид. материал. Кызыл, 1994.
9. Салзынмаа Е.Б. Грамматиктиг сайгарылгалар чуруму. Кызыл: ТывКУ, 2004.
10. Сат Ш.Ч. Амгы тыва литературлуг дыл. Фонетика болгаш семасиология, фразеология, фонетика, морфология. Кызыл: ТывНУЧ, 1980.
11. Сат Ш.Ч. Амгы тыва литературлуг дыл. Синтаксис. Кызыл: ТывНУЧ, 1983.
12. Сат Ш.Ч. Тыва диалектология. Кызыл: ТывНУЧ, 1987.
13. Сувандии Н.Д. Тыва дылдын практикumунга мергежилгелер чыындызы. Кызыл, 2003.
14. Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери. Кызыл: Республика типографиязы, 2001.

Словарьлар:

1. Бартан О.О. Тыва дылда эмнелге сөзлүгү. Кызыл: Рестипография, 2004.
2. Древнетюркский словарь. _ Л.: Наука, 1969.
3. Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. _ М.: Русский язык, 1980.
4. Монгуш С.Ч., Ондар Н.А. Юридиктиг терминнерниң орус-тыва словары. Кызыл: ИПК «Эне сөзү», 1997.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
6. Ондар Б.К. Краткий словарь гидронимов Тувы. _ Кызыл: ТНҮЧ, 1995.
7. Ондар Б.К. Топонимический словарь Тувы. _ Кызыл: ТКИ, 2007.
8. Серенот С.К. Сарыг шажынның тайылбырлыг словары. Кызыл: ИП Ооржак Р.К., 2010.